

УДК 347.65/66 (477)

DOI <https://doi.org/10.32837/npuola.v28i29.738>

Т. В. Ярошевська, Д. С. Артеменко

ПРАВОВИЙ СТАТУС ОНУКІВ У ПРОЦЕСІ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ

Вступ. В умовах ринкової економіки важливість дослідження правових питань спадкування за законом зумовлена зростаючим значенням права приватної власності громадян та необхідністю розробки правового механізму, який належним чином міг би захистити інтереси та права громадян. Значення спадкування полягає також у тому, що кожному члену суспільства гарантується те, що доля належного йому майна буде визначена ним особисто: воно або перейде до його спадкоємців за законом, або стане надбанням усього суспільства за його волею. Також можливість визначення долі майна і передачі його у спадщину є однією з найважливіших гарантій стабільності відносин приватної власності.

Стан дослідження теми. Проблемні питання спадкування за законом досліджували багато українських та зарубіжних вчених-юристів, таких як М.М. Агарков, Ч.Н. Азімов, С.С. Алексеев, Б.С. Антімонов, М.І. Брагінський, К.О. Граве, Ю.О. Заїка, О.С. Іоффе, В.М. Співак, А.А. Підпригора, Я.М. Шевченко, Б.Б. Черепакін, С.Я. Фурса, Є.О. Харитонов та інші. Проте нині багато проблемних питань у цій сфері залишаються невирішеними.

Мета статті. Головною метою статті є визначення правового статусу онуків у процесі спадкування за законом.

Виклад основного матеріалу. Так, відповідно до ст. 1258 ЦК України спадкоємці за законом отримують право на спадкування по черзі. Кожен наступний ряд спадкоємців набуває за законом права на спадкування в разі відсутності спадкоємців попереднього ряду, позбавлення їхнього права на спадщину, її неприйняття або відмова прийняти спадщину.

Як свого часу зазначали Б.С. Антімонов та К.О. Граве [1, с. 117], закон базується на припущенні про найбільш ймовірну групу осіб, яку спадкодавець хотів би запросити до спадщини. Саме в колі спадкоємців за законом чітко простежується зв'язок спадкового та сімейного права. Крім того, стабільною тенденцією національного законодавства є розширення переліку спадкоємців за законом. Зокрема, ЦК України вибрав підхід, спрямований на охоплення якомога ширшого кола осіб, до яких може перейти спадщина без заповіту. Відповідно до ст.ст. 1261–1264 ЦК України, усі спадкоємці об'єднані в п'ять черг. Ступінь спорідненості визначається кількістю народжень, які відокремлюють родича від поручителя. До цього числа

не входить народження спадкодавця. Крім того, право на спадкування за законом мають особи на утриманні поручителя, які не були членами його сім'ї, вони належать до п'ятої черги (ст. 1265 ЦК України).

У зв'язку із цим Верховний Суд наголосив, що ступінь є своєрідною одиницею міри спорідненості між родичами за походженням. Він дає змогу визначити «відстань» між родичами (родичами за походженням). Причому таку «відстань» можна охарактеризувати як ближчу чи віддалену. У результаті, чим далі біологічно віддалені особини, тим більший ступінь спорідненості, що їх об'єднує [2]. За законом, усі спадкоємці здавна поділяються на прямих (або своїх) і «бічних» (далеких) спадкоємців. Перші – члени однієї сім'ї, це близькі родичі, які зазвичай жили разом і вели одне господарство. Вони своєю чергою поділялися на спадкоємців за низхідною лінією за народженням (син, онук, правнук) і спадкоємців за висхідною (батько, дід, прадід). Їх також називали спадкоємцями, які отримали «сумну спадщину», наприклад, батьків, які пережили своїх дітей.

Спадкоємцями бічної лінії споріднення є особи від спільного предка, а не одна за одною. Наприклад, це родичі, двоюрідні брати. Звичайно, твердження про походження від одного предка є умовним, оскільки суто біологічно це не може бути одна людина.

Традиція відліку родичів від спільного прашура, на думку І.В. Жилінкової [3, с. 29], має давній характер. З римських часів родичів ділили за тим, від кого вони походили, – від батька чи матері. За цією ознакою розрізняли лінії по батьковій або по материнській лінії. Пізніше в європейських країнах жінки були практично виключені зі спадкування. Тому підрахунок родичів проводився в тому порядку, в якому враховувався чоловік – «глава» сім'ї (предок). У дореволюційному законі йшлося про те, що до родини належать лише кровні особи, особи чоловічого походження, оскільки «родоначальником» не може бути жінка.

Відповідно до закону, коло спадкоємців не підлягає широкому тлумаченню, що своєю чергою призвело до бурхливої теоретичної та практичної дискусії щодо правового статусу онуків спадкодавця. Зокрема, онуки спеціально не визначені в жодному з п'яти рядів спадкоємців за законом, а відокремлені у ч. 1 ст. 1266 ЦК України, яка регулює спадкування на підставі права представництва. Таким чином, онуки поручителя успадковують частину спадщини, яка за законом належала б їхній матері, батькові, якби вони були живі на момент відкриття спадщини. Тому необхідно з'ясувати два випадки спадкування за законом від онуків спадкодавця: право на представництво та за життя їхніх батьків на момент відкриття спадщини.

У першу чергу до спадкування за правом представництва закликаються онуки спадкодавця. Слід мати на увазі, що спадкування за представництвом – це особливий порядок спадкування за законом осіб, які заступають на місце спадкоємця, що помер раніше спадкодавця. Таким чином, онуки успадковують за правом представництва, якщо на момент смерті спадкодавця не залишився живим один з батьків, який у першу чергу має спадкувати як спадкоємець.

У будь-якому разі живий спадкоємець виключає його заміну нащадковим. Таким чином, механізм успадкування за правом представництва

має на меті виправити неприродну ситуацію в послідовності смерті, коли дитина помирає раніше за своїх батьків. Верховний Суд наголосив, що, по суті, спадкування за представництвом – це специфічний порядок набуття права на спадкування за законом, який не є окремою підставою чи видом спадкування і відповідно до якого суб'єктом спадкування є окремі спадкоємці за законом [4].

Одним із дискусійних у цивільній доктрині є питання визначення правового статусу осіб, які призиваються до спадкування за правом представництва, в тому числі онуків поручителя. Рішення з цього питання має не лише суто теоретичне, а й практичне значення, бо ніби було домовлено, що спадкоємці, перелік яких встановлено ст. 1266 ЦК України, входять до складу спадкоємців першого, другого, третього ряду за законом, тобто мають усі підстави для надання їм прав, якими користуються спадкоємці відповідного порядку.

У цьому контексті можна помітити існування кількох суперечливих або взаємодоповнюючих понять. В юридичній літературі радянських часів не існувало єдиної позиції щодо присвоєння «представництва» спадкоємців за відповідними рангами. Згідно зі ст. 529 ЦК УРСР 1963 року, строк дії якого втратив, внуки та правнуки спадкодавця визнаються спадкоємцями за законом, якщо на момент відкриття спадщини не було батьків, які були б спадкоємцями. Крім того, положення про спадкування онуків і правнуків структурно вміщено в статтю, яка визначає спадкоємців за правом першості. Виходячи з цього, Г.М. Степаненко [5, с. 22] стверджував, що «внуки та правнуки» успадкують «замість» померлих спадкоємців першої черги. Зі свого боку В.О. Рясенцев [6, с. 18] дійшов висновку, що «представницькі» спадкоємці закликаються «разом» зі спадкоємцями першої черги. Висловлювалися і діаметрально різні думки. Зокрема, Р.О. Халфіна [7, с. 14] вважала, що онуки та правнуки померлого зовсім не є його спадкоємцями. Б.С. Антимонов і К.О. Граве [1, с. 130], на відміну від спадкування на основі права на представництво та спадкування за внуками на утриманні, віддавали першість спадкоємцям за законом лише останніх.

Серед сучасних вчених також немає єдиної думки з цього приводу. Наприклад, І.В. Жилінкова [3, с. 29] вказує, що особи, які мають право на спадкування за представництвом, утворюють окрему групу спадкоємців за законом. Їх обсяг невеликий і чітко визначений у законі.

Натомість Р.Б. Шишка [8, с. 141] заперечує переведення осіб, які успадковують право представництва, на будь-який із законодавчих рівнів спадкування, оскільки відсутність спадкоємців попередніх рівнів не є достатньою для того, щоб ці особи стали спадкоємцями. Не вдаючись до характеристики правового статусу осіб, які спадкують на підставі ст. 1266 ЦК України, З.В. Ромовська [9, с. 189] робить висновок, що через механізм «права на представництво» спадщина буде по черзі зосереджена в руках близьких родичів, які перебували в прямих (висхідних або низхідних) відносинах з особою, могли успадковувати, якщо він був живий на момент відкриття спадщини.

Підстав для зарахування спадкоємців до окремої групи спадкоємців немає. Пояснюється це тим, що такі особи призиваються до спадкування

не в окремому порядку, а разом з іншими спадкоємцями за законом, які набувають права на спадкування в загальному порядку, передбаченому ст. 1258 ЦК України. У зв'язку із цим законом застосовується процедура «заміщення» місця спадкоємця, який помер до відкриття спадщини.

Важко погодитися з думкою, що спадкоємці за представницьким правом покликані до спадкування не за своїм правом, а за законом іншого спадкоємця. Виходячи з цього, слід визнати, що в досліджуваних відносинах він успадковує від померлого спадкоємця. Однак такий висновок є помилковим, оскільки з огляду на останнє спадщина відкривається окремо і це буде вже не спадкування за законом представництва, а загальний порядок спадкування за законом. Це означає, що можна констатувати наявність двох спадщин, перша з яких буде відкрита після смерті спадкодавця, а друга – у зв'язку зі смертю спадкоємця, який «замінений». Особа, яка закликається до спадкування за представництвом, є безпосереднім і незалежним правонаступником за кровним спорідненням і відсутні законні підстави вважати її правонаступником або представником спадкоємця, який помер до початку спадкування. Невипадково для регулювання відповідних правовідносин використовується фікція представництва померлого.

Онуки спадкодавця призиваються до спадкування на підставі ч. 1 ст. 1266 ЦК України як самостійних спадкоємців, яка визнає за ними власне право на спадкування за нащадками родичів спадкодавця (діда та баби). Вони ані юридично, ані фактично не представляють нікого, крім себе, оскільки, з огляду на універсальний характер спадкування, набувають права не від померлого спадкоємця (його батька чи матері), а безпосередньо від спадкодавця. Звідси можна зробити важливий висновок: виключення зі спадщини після померлого спадкоємця на підставі ст. 1224 ЦК України не впливає на обсяг спадкових прав його нащадка, який закликається до спадкування за правом представництва.

Справедливим є те, що спадкоємці за правом представництва є спадкоємцями того порядку, в якому спадкоємець помер. Отже, в разі спадкування в розумінні ч. 1 ст. 1266 ЦК України, онуки поручителя є спадкоємцями за законом першої черги, що водночас виключає спадкоємців наступних черг від спадкування. А особливий механізм вступу в спадщину з правом представництва є лише однією з умов реалізації онуками свого права на спадщину.

Схожу позицію займає і Верховний Суд, який у постанові від 20 червня 2018 року [2] зазначає, що спадкування за представництвом є процедурою набуття права спадкування за законом, до якого включені спадкоємці п'ятої черги включаються до складу першої, другої чи третьої черги замість спадкоємця внаслідок того, що він помер до відкриття спадщини. Спадкування за законом забезпечує можливість для спадкоємців п'ятої черги за законом перейти на вищий рівень (першу, другу чи третю чергу).

Проте участь онуків спадкодавця у спадкових відносинах не обмежується спадкуванням в силу представництва. Тому ще одне питання, яке потребує розгляду в роботі, – це можливість успадкування онуків після смерті бабусі та дідуся за життя своїх батьків. Актуалізація цього питання пов'язана з тим, що онуки прямо не визначені в жодному

з п'яти рядів спадкоємців за законом, хоча ці особи є прямими нащадками спадкодавця.

З.В. Ромовська вважає визначений законом правовий статус онуків несправедливим і пропонує зарахувати їх до другої лінії спадкоємців за законом як самостійних учасників [9, с. 189]. Позицію щодо несправедливості правового статусу онуків у спадкуванні відстоюють інші автори, у зв'язку з чим таким особам пропонується надати право на спадкування в разі непрацездатності разом із низкою спадкоємців за законом.

Нотаріальна практика спадкування онуками поручителя за життя батьків не є послідовною. Наприклад, пп. 3.27 п. 3 гл. 10 розд. II Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусів України містить загальне правило, згідно з яким спадкоємець має право відмовитися від прийняття спадщини на користь будь-кого із спадкоємців за законом незалежно від порядку, включаючи онуків, правнуків, онуки, племінники та інші. Проте, відповідно до п. 1.3.4 Методичних рекомендацій щодо нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видача свідоцтв про спадщину та свідоцтва про право власності подружжя онуки та правнуки не успадковують за життя батьків. Вони закликаються до спадкування як спадкоємці першої черги, якщо на момент відкриття спадщини не було жодного з батьків, які б мали право на спадкування. Таке ставлення до неможливості успадкування онуків за життя батьків висловлюється в юридичній літературі.

Між бабусею (дідом) і онуком існує другий ступінь спорідненості. Відповідно до ч. 1 ст. 1265 ЦК України, ступінь споріднення визначається кількістю народжень, які відокремлюють родича від спадкодавця. До цього числа не входить народження самого спадкодавця. Оскільки народження бабусі (діда) не враховується в процесі визначення ступеня спорідненості, їх і спадкоємця розділяють два народження – батько (матір) спадкоємця і спадкоємець (онук).

Перші чотири черги спадкоємців за законом у ЦК України сформульовані вичерпно та імперативно, що унеможлиблює спадкування онуком спадкодавця. Разом із тим п'ятою чергою за законом надано право успадкувати інших родичів поручителя до шостого ступеня споріднення.

У зв'язку з цим онук зможе успадкувати у присутності своїх живих батьків у п'ятому ряду спадкоємців за законом, таким чином виключивши зі спадщини інших родичів померлого в цьому ряду. Наприклад, онук вилучить спадкодавця зі спадщини його двоюрідних братів.

Висновок. Отже, чинне цивільне законодавство України зараховує онуків поручителя до спадкоємців за законом п'ятої черги, що можна пояснити як другим ступенем споріднення з поручителем (дідом і бабою), так і диспозитивним характером ст. 1265 ЦК України. Це має низку важливих правових наслідків. Зокрема, інший спадкоємець, у тому числі його батьки, може відмовитися від прийняття спадщини на користь онука. Крім того, з онуком може бути укладено договір про зміну порядку прийняття спадщини, за яким така особа матиме право на спадкування разом зі спадкоємцями наступного порядку. Так само онук спадкодавця може вимагати від суду змінити порядок набуття права на спадщину за обставин,

зазначених у ч. 2 ст. 1259 ЦК України. Проте, враховуючи ступінь спорідненості онука зі спадкодавцем, а також принципи справедливості та пропорційності як засад цивільного законодавства (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК), видається доцільно внести зміни до переліку спадкоємців за законом, у тому числі до онуків, батьки яких на момент відкриття спадщини є живими, до другого ряду спадкоємців за законом разом із братами, сестрами спадкодавця, його дідом і бабою.

Правовий статус онуків спадкодавця у спадкових відносинах залежить від наявності в живих того з батьків, який має бути закликаний до спадкування як спадкоємець у першу чергу, тобто син чи дочка спадкодавця. У разі спадкування онуком за правом представництва він є спадкоємцем першочергового значення, виступаючи окремим правонаступником спадкодавця (бабою та дідом), і закликається до спадкування на власному праві.

За життя одного з батьків, який має право спадкування, онук належить до п'ятої черги спадкоємців за законом та до другого ступеня споріднення зі спадкодавцем за ст. 1265 ЦК України, що визначає відкритий список спадкоємців.

Література

1. Антимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. Москва : Госюриздат, 1955. С. 117.
2. Постанова Верховного Суду від 20 червня 2018 р., судова справа № 643/1216/15-ц, провадження № 61-6924св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75068671> (дата звернення: 06.11.2021).
3. Жилінкова І.В. Актуальні питання спадкового права України. Харків : Ксилон, 2009. 340 с.
4. Постанова Верховного Суду від 26 вересня 2018 р., судова справа № 539/2170/17, провадження № 61-3006св18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/76912305> (дата звернення: 06.11.2021).
5. Степаненко Г.М. Наследственное право РСФСР. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965. С. 22.
6. Рясенцев В.А. Наследование по закону и по завещанию в СССР. Москва : Знание, 1972. С. 18.
7. Халфина Р.О. Право наследования в СССР. Москва : Госюриздат, 1951. С. 14.
8. Шишка Р.Б., Сопілко І.М., Козирева В.П. Спадкове право в Україні : навчальний посібник / за заг. ред. проф. Шишки Р.Б. Київ : Ліра-К, 2015. 216 с.
9. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 264 с.

Анотація

Ярошевська Т. В., Артеменко Д. С. Правовий статус онуків при спадкуванні за законом. – Стаття.

У статті розглядається правове становище онуків у спадкових правовідносинах. Встановлено, що черговість успадкування онуків залежить від наявності в них батьків, які мають бути покликані до спадкоємства, тобто син або дочка спадкодавця. Якщо одного з батьків, які мають спадкувати, немає в живих на момент відкриття спадщини, все успадковують онуки. Спадкування за представленням – це особливий порядок успадкування за законом осіб, які заміщують спадкоємця, який помер раніше спадкодавця, якщо живий спадкоємець виключає його заміну своїми нащадками. Таким чином, механізм покликаний виправити неприродну ситуацію в послідовності смертей, коли дитина вмирає раніше своїх батьків. У цьому випадку онуки спадкодавця закликаються до успадкування як самостійні спадкоємці, відповідно до яких право успадкування здійснюється за правом представлення, оскільки в разі смерті нащадків поручителя вони успадковують як нащадки спадкодавця

(діда чи баби). Юридично чи фактично вони не представляють нікого, крім себе, оскільки з огляду на універсальний характер спадкування вони набувають права не від померлого спадкоємця (батька чи матері), а безпосередньо від спадкодавця. За життя одного з батьків, які мають право на спадщину, онуки належать до п'ятої черги спадкування, незважаючи на другий ступінь спорідненості з дідусем і бабусею та диспозитивний характер ст. 1265 ЦК України, що визначає невичерпний перелік спадкоємців п'ятої черги. Це має кілька важливих правових наслідків. Зокрема, інший спадкоємець, у тому числі його батьки, може відмовитися від спадщини. Крім того, з онуком може бути укладена угода про зміну порядку спадкування, згідно з якою така особа матиме право успадковувати разом із спадкоємцями наступної черги. Таким чином, онук спадкоємця може подати позов про зміну черговості наслідування права на спадщину за обставин, зазначених у ч. 2 ст. 1259 Цивільного Кодексу України.

Ключові слова: спадщина, спадкування за законом, спадкоємець, онуки спадкоємця, черговість спадкування.

Summary

Yaroshevska T. V., Artemenko D. S. Legal status of grandchildren in legal inheritance. – Article.

The article deals with the legal position of grandchildren in the inheritance legal relations. It is established that the order of inheritance of grandchildren depends on the presence of their parents, who are to be called to inherit by the son or daughter of the testator. If one of the parents, who are to inherit, is not alive at the time of opening the inheritance, the grandchildren inherit everything. Inheritance by inheritance is a special order of inheritance under the law of persons replacing the heir who died earlier than the testator. If the living heir excludes his/her replacement by his/her descendants. Thus, the mechanism is designed to correct the unnatural situation in the sequence of deaths, when a child dies before the parents. In this case the grandchildren of the testator are called to inherit as independent heirs, according to which the right of inheritance is carried out by right of representation, since in case of death of the descendants of the guarantor they inherit as descendants of the testator (grandfather or grandmother). Legally or in fact, they do not represent anyone other than themselves, since by virtue of the universal nature of inheritance they do not acquire rights from the deceased heir (father or mother), but directly from the testator. During the life of one of the parents entitled to inherit, the grandchildren belong to the fifth order of succession, despite the second degree of kinship with the grandparents and the dispositive nature of Article 1265 of the Civil Code of Ukraine, which determines the inexhaustible list of heirs of the fifth order. This has several important legal consequences. In particular, the other heir, including his parents, may refuse to inherit. In addition, an agreement can be made with the grandson to change the order of inheritance, according to which such a person will have the right to inherit together with the heirs of the next turn. Thus, the grandson of the heir may file a lawsuit to change the order of succession rights to inheritance in the circumstances specified in Part 2 of Article 1259 of the Civil Code of Ukraine.

Key words: inheritance, inheritance by law, heir, grandchildren of the heir, order of inheritance.